

Multikombinatorika Terzić—Šušović, odnosno Šušović—Terzić¹

LJUBO BOBAN
Filozofski fakultet, Zagreb, SFRJ

Prvi osvrt na Terzićevu knjigu počeo sam ovom konstatacijom: »Kad sam prvi put pročitao neke dijelove (prema samom Terziću bitne dijelove) drugog izdanja Terzićeve knjige, odmah mi se nametnuo naslov mogućeg osvrta na njegove dokumente, argumente i ocjene. Naslov je vrlo kratak: 'Postaprilske šale Velimira Terzića'. Kad sam te dijelove knjige pročitao i po drugi put, vidio sam, međutim, da se Terzić nimalo ne šali, da on stvari ozbiljno shvaća, i da uporno traži da ga se ozbiljno shvati. Rado ću, zasad, izbjeći treće čitanje, jer se već unaprijed pribojavam kakve bih još sve dojmove i zaključke mogao izvući.«

Kad me je Milutin Šušović već primorao da i po treći put čitam Terzićevu knjigu, a kako je to ipak tek treće čitanje, ovdje ću se zadržati samo na nekoliko napomena i zapažanja.

1.

Šušović se sam prijavio da »snosi punu moralnu odgovornost za eventualne promašaje« u Terzićevoj knjizi. A kako bi se moglo pretpostaviti da on želi snositi punu moralnu odgovornost i za sve eventualne dobre strane, mislim da mogu zaključiti da on snosi punu moralnu odgovornost za knjigu u cjelini. Zato mi je svejedno je li riječ o kombinatorici Terzić—Šušović ili Šušović—Terzić, pa ću tako naizmjenično i pisati, odnosno podrazumijevati.

2.

Čovjek bi, izričito zadužujući sebe da bude krajnje benevolentan, mogao možda o Terzićevoj knjizi doći do ovog zaključka:

a) Terzić se prihvatio posla za koji ni stručno ni znanstveno nije dorastao.

¹ Vidi *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1983, 1/1984, 2/1985.

b) Rukovodeći se svojim apriorističkim, čvrsto definiranim opredjeljenjem, Terzić se prvenstveno orijentirao na onu literaturu nastalu u vrijeme naglašene politizacije historiografije, za uzore je uzeo u prvom redu autore koji su i sami u toj politizaciji zdušno sudjelovali, sudjelovali s jasno naznačenim opredjeljenjima i ciljevima. Ukratko, u Terzićevoj knjizi našlo se i odviše onoga što je u historiografiji već temeljito prevladano. Terzić (i Sušović) nije bio kadar (točnije, nije htio) to shvatiti. Kad se sve to nakupilo, nastala je Terzićeva knjiga, takva kakva je, pomalo kao stjecaj nesretnih okolnosti. Ako je tako, možda Terzićevu knjigu, i Terzića samog, i ne treba baš tako ozbiljno uzimati. Možda se na njega i ne treba toliko »ljutiti«. Ali, ne! Ako tako pokušate misliti, Sušović će vas odlučno demantirati. Sve ono što je u Terzićevoj knjizi neodrživo, problematično, Sušović će strastveno braniti. Priznat će Sušović, doduše, poneku »omašku«, ali »sve drugo stoji«, čak i »čvršće« nego što kaže Terzić. A Sušović valjda zna što je pravi smisao Terzićeve knjige, tj. njihove zajedničke knjige. Sušović najbolje zna kako je treba tumačiti u cijelosti, i u pojedinostima, on je najpozvaniji da to čini. To on i sâm tvrdi. Ako pokušate biti benevolentan prema Terziću, zamjerit ćete se Sušoviću. Preostaje jedino da ih obojicu ozbiljno shvatite, veoma, zaista veoma ozbiljno.

3.

U prvom osvrtu na Terzićevu knjigu izričito sam spomenuo da, na žalost, nije moguće voditi raspravu o problemima, nego o načinu kako o problemima piše Terzić. To utoliko prije, što je u posljednje vrijeme u nas sve više prisutno manipuliranje problemima, manipuliranje dokumentima, a ne rasprava o problemima samim, rasprava na temelju verificiranih izvora i verificiranih rezultata. Da bi se znanstveno, ozbiljno i odgovorno raspravljalo o problemima, potrebno je ispuniti bar minimum stručnih, znanstvenih, moralnih i političkih pretpostavki. Koliko su Terzić i Sušović takvih pretpostavki ispunili, moglo se vidjeti iz mojih osvrta na Terzićevu knjigu. Nešto će se moći zaključiti i danas, iz osvrta na Sušovićevu obranu te knjige. Dakle, opet ću više o načinu Terzić-Sušovićevog pisanja o problemima, a manje o problemima samima. Utoliko prije što će jednog dana povjesničari naše historiografije lako zaključiti da Terzić-Sušovićeva knjiga ima, vremenski i suštinski gledano, izuzetno mjesto u nekom simptomatičnom »historiografskom mentalitetu«, koji nas danas tako obilno zapljuskuje.

4.

Sušović se raspisao o svemu i svačemu, nadugačko i naširoko, da bi pod svaku cijenu dokazao nepogrešivost svih Terzićevih osnovnih stavova, ocjena, zaključaka, pouka. No, čini to na način da svoju i Terzićevu kombinatoriku podiže na viši nivo, na nivo multikombinatorike, nivo ultrakombinatorike. Ilustrirajmo to jednim primjerom.

Terzić (valjda uz svesrdnu Sušovićevu pomoć) piše (I, 50-51): »Posle šestojanuarske diktature hrvatski buržoaski političari nisu više hteli ništa da traže od beogradske vladajuće grupe, već su prekinuli sve veze sa Beogradom. Najizrazitiji predstavnik hrvatske buržoazije, dr Vlatko Maček, koristeći nerešeno nacionalno pitanje i mnoge druge unutrašnje suprotnosti i slabosti centralističke države, preduzeo je veoma široku i svestranu političku aktivnost za razbijanje jugoslovenske državne zajednice i stvaranja samostalne Hrvatske. Ogorčen na beogradsku vladajuću grupu, Maček je tada izjavio: 'Nema sporazuma, nema izmirenja' i u ime HSS otvoreno tražio 'da se sve zemlje s one strane Drine, Save i Dunava, koje danas sačinjavaju deo Kraljevine Jugoslavije, vrate u stanje 1918. godine kakvo je ono nastalo slomom Austro-Ugarske Monarhije', s tim da granica nove Velike Hrvatske bude na liniji: Kotor-Drina-Sombor.«

Te ocjene čine vodeću nit Terzić-Sušovićevih procjenjivanja cjelokupne politike Mačeka i HSS-a, to je njihova početna i završna strategijska okosnica u ocjeni politike te stranke. Zato je važno da se vidi kako su Terzić i Sušović došli do te strategijske mudrosti.

Navodeći svu silinu dokaza protiv moje kritike Terzićeve knjige, Sušović se poslužio i gornjim tekstom. Kako mu Terzić i Sušović pridaju takvo izuzetno značenje, tekst ću morati još jednom ponoviti, ali, pažnja!, onako kako ga sada navodi Sušović (ČSP, 2/1985, 1:2): »Posle šestojanuarske diktature hrvatski buržoaski političari [...] već su prekinuli sve veze s Beogradom. Najizrazitiji predstavnik hrvatske buržoazije, dr Vlado Maček [...] preduzeo je veoma široku i svestranu političku aktivnost za razbijanje jugoslovenske državne zajednice i stvaranje samostalne Hrvatske. Ogorčen na beogradsku vladajuću grupu, Maček je tada izjavio: 'Nema sporazuma, nema izmirenja' i u ime HSS otvoreno tražio 'da se sve zemlje s one strane Drine, Save i Dunava, koje danas sačinjavaju deo Kraljevine Jugoslavije, vrate u stanje 1918. godine kako je ono nastalo slomom Austro-Ugarske Monarhije, s tim da granica nove Velike Hrvatske bude na liniji: Kotor, Drina — Sombor'.«

A sad skrenimo pažnju na slijedeće:

a) Uglate zgrade s točkicama (znak izostavljanja teksta) su Sušovićeve. Uspoređivanjem s prethodnim (Terzićevim) tekstom, čitalac može vidjeti koje je formulacije Sušović izostavio. Zašto je to učinio, pravo da kažem, nije mi jasno. Valjda Sušović za to ima neki razlog.

b) Sušović stavlja tekst u navodnike, kao znak da je to doslovno citirani tekst iz jednog rada dra Tadora Stojkova, s naznakom stranice toga rada.² Zašto, prema tome, u Terzićevoj knjizi nema navodnika, kao oznake da je riječ o doslovnom tekstu dra Stojkova?³

² Kako Sušović ne navodi sve podatke o tom radu Stojkova, navodim ih ovdje u cijelosti: *Dr Todor Stojkov, O spoljnopoličkoj aktivnosti vodstva Seljačko-demokratske koalicije uoči šestojanuarske diktature, Istorija XX veka, Zbornik radova, Beograd 1968, 293 i d.*

³ Istina, i Terzić upućuje na rad Stojkova, ali ne kao da je to doslovni tekst Stojkova, nego se Terzić »naslanja« na rezultate Stojkova. Razlika je samo u tome što Terzić navodi str. 328, a Sušović str. 312.

c) Uvidom u navedeni rad dra Stojkova, n i u s n u se ne može naći tekst kako ga navode Terzić i Sušović, ni doslovno ni u bilo kom vidu. Već i zbog toga što se navedeni rad Stojkova odnosi na razdoblje uoči šestojanuarskog režima (što izričito stoji u naslovu, a tako je i sadržaj komponiran). Veoma dobro poznajem radove dra Stojkova i stoga mogu tvrditi da se tako kombinirani tekst ne može ni u jednom od njegovih radova naći. Pokojni Stojkov bio je i odviše savjestan znanstvenik i odviše pošten čovjek da bi se bavio takvim kombinatorikama. Kao što se na tom primjeru vidi, Terzić-Sušovićev laboratorij najprije je proizveo lako pokvarljivu robu, zatim ju je Sušovićev laboratorij, uz manje dorade, poklonio drugome da bi dobila »znanstvenu težinu«, a zatim je upotrebljava kao ubojito oružje protiv mene. Na svu sreću, već sam stekao imunitet prema takvim proizvodima Terzić-Sušovićevog laboratorija, i licence po kojoj on funkcionira.

5.

Terzić nije vrhunski stručnjak samo u pronalaženju »dokumenata«, on je nenadmašiv i u otkrivanju čitavih arhiva. Eto, npr., tako je, na pitanje novinara *Intervjua* (br. 57, 5. VIII 1983), što bi od dokumenata želio vidjeti u novom izdanju svoje knjige, odgovorio, među ostalim, da bi se želio upoznati »sa onom arhivom vodstva HSS-a, koju je Košutić testamentom ostavio rukovodstvu SR Hrvatske (odnosno Vladimiru Bakariću), a koja se, još nedostupna, čuva u Zagrebu«.

Ponešto znam o arhivskoj ostavštini A. Košutića, pa tako mogu suditi i o Terzićevoj pronalasku.

a) Mojim posredovanjem dr Bogdan Krizman dobio je porodični arhiv St. Radića (supruga A. Košutića kći je St. Radića) i u cijelosti ga publicirao u *Korespondenciji Stjepana Radića* (I-II, Zagreb 1972, 1973).

b) Prije petnaestak godina supruga A. Košutića Mira Košutić stavila mi je na raspolaganje arhivske dokumente A. Košutića, dok se nalazio u emigraciji 1929-1936. Tim sam se dokumentima iscrpno koristio (neke u cijelosti publicirao) u radu *Svetozar Pribičević u opoziciji* (Zagreb 1973).

c) Prije petnaestak godina od supruge A. Košutića dobio sam također i fragmente dokumenata koji se odnose na Košutićeve kontakte s NOP-om 1944. Tim sam se dokumentima 1974. koristio u izradi referata pod naslovom »Položaj i držanje građanskih stranaka u Hrvatskoj 1944. godine« (objavljeno u zborniku *Narodnoslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Hrvatskoj 1944. godine*, JAZU, Zagreb 1976). Na kraju objavljenog teksta naveo sam da sam »pri izradi ovog teksta imao na umu i dokumentaciju o pregovorima Košutićeve grupe s predstavnicima NOP-a, kojom raspolazem u prijepisu, a nekim dokumentima i u originalnom nacrtu«. Dakle, i ta je informacija bila pristupačna znanstvenoj javnosti.

d) Koliko mi je poznato, obilna dokumentacija o kontaktima Košutićeve grupe s NOP-om već je bar dvadesetak godina pristupačna u Arhivu

Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske. Njom se detaljno koristila F. Jelić-Butić u svojoj knjizi Hrvatska seljačka stranka, Zagreb 1983.

e) Nakon Košutićeva odlaska na oslobođeni teritorij 1944. pretres u njegovom stanu izvršila je Ustaška nadzorna služba. Na oslobođenom teritoriju Košutić se nalazio u pritvoru, kao i neko vrijeme nakon oslobođenja. Čitaoci mogu pretpostaviti koliku i kakvu je stranačku arhivu Košutić mogao imati u takvim uvjetima.

f) O animozitetu (ideološkom, političkom i osobnom) između Košutića i »rukovodstva SR Hrvatske (odnosno Vladimira Bakarića)« suvišno je govoriti.

g) U obitelji A. Košutića osobno sam provjeravao Terzićevu tvrdnju. Nisam tražio odobrenje da citiram komentar.

h) Sve prethodno naveo sam radi toga da potkrijepim tvrdnju kako je Terzićeva priča o tome da je Košutić »testamentom ostavio rukovodstvu SR Hrvatske (odnosno Vladimiru Bakariću)« arhiv HSS-a obična izmišljotina (i ne jedina kako u pogledu pojedinih dokumenata tako i u pogledu čitavih arhiva). Zna Terzić jako dobro zašto mu je bila potrebna takva kombinatorika. Zna se da se stvari t e s t a m e n t o m ostavljaju »bližnjemu svome«. Očevidno je Terzić to htio reći. Sušović sigurno dobro zna zašto je Terziću to bilo važno. Tko je pročitao Terzićevu knjigu i njenu Suševićevu obranu, ni njemu nije teško pogoditi.

6.

Glavni Terzićev argument za tvrdnju da je na inicijativu Mačekova vodstvo HSS-a, 31. III 1941. prihvatilo proklamaciju o proglašenju nezavisne hrvatske države jest izjava V. Židovca pred istražnim organima poslije rata o tome što mu je pričao J. Tortić, jedan od supotpisnika te proklamacije. Oспорavajući osnovanost i mogućnost da ta proklamacija pripada Mačeku i vodstvu HSS-a naveo sam:

a) navode supotpisnika te proklamacije koji jasno pokazuju genezu tog dokumenta (tzv. nota petorice);

b) pisanje više autora iz kojega proizlazi zaključak suprotan Terzićevom;

c) autentičan tekst saslušanja V. Židovca iz kojega se vidi da Židovec nije izjavio ono što Sušović tvrdi;

d) konstataciju da i sam Terzić, zaboravljajući valjda što je napisao u prvom tomu, u drugom tomu stvarno negira svoje vlastite tvrdnje.

Evo sada Sušovićeve multikombinatorike o tom pitanju:

a) on, poput Terzića, naprosto prešućuje sve ono što ne ide u prilog njegovoj konstrukciji tako da ispadne kako je sve to nesporno;

b) nacistirao se raznih dokumenata koji bi imali tobož posredno dokazati Terzićeve tvrdnje. Međutim, Sušović gubi iz vida da u svemu tome nema ništa novoga i nepoznatoga, osim možda za njega. Sve što Sušović tako uporno servira kao velika otkrića već mi je poodavno dobro poznato

(u svojim sam radovima više tih dokumenata navodio, a o drugim autorima da ne govorim). I baš zato što mi je sve to dobro poznato, mogao sam tvrditi ono što sam tvrdio o Terzićevim »dostignućima«. Pažljivim čitanjem onoga što kao dodatnu argumentaciju za Terzićev stav navodi Sušović, nedvojbeno će se doći do zaključka da to uvjerljivo demantira Terzićovu tvrdnju. Ukratko, ako je točno sve ono što kao dopunsku argumentaciju navodi Sušović, onda postaje jasno da Maček zbilja nije imao potrebe da proglašava nezavisnu hrvatsku državu na način kako to tvrdi Terzić.

Istina, Sušović sada kaže da je Terzić podatke o toj proklamaciji preuzeo od drugih autora, ali ostaje ipak pri tome da su te tvrdnje točne. Kod Sušovića je to inače redovno: čim se neko veliko Terzićovo otkriće dovodi u pitanje, on ga pripisuje drugome ili proglašava omaškom.

c) Kako Sušović tako uporno kao glavnog svjedoka ponovo nameće Židovca, odnosno Tortića, potrebno je ukazati na ovo:

Godine 1948. za interne potrebe državnih organa (u prvom redu organa državne sigurnosti, kako se može razabrati) izrađen je opsežan elaborat (knjiga) pod nazivom Put izdaje dr Mačeka i družine. Taj elaborat ni do danas nije u široj javnoj uporabi, pa nije ni podvrgavan znanstvenoj valorizaciji (ako bi to uopće i imalo smisla). Već poduze vremena taj je tekst pristupačan istraživačima u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, očevidno s potrebom specifičnog načina korištenja tog materijala. Elaborat je i nastao na specifičan način: većinom je pisan na temelju istražnih materijala o saslušanju različitih osoba, privedenih istrazi i sudskom postupku odmah nakon rata; pisan je s prenatrženom intonacijom tekućeg političkog trenutka; pisale su ga osobe bez potrebnih stručnih i znanstvenih kvalifikacija. Zbog svega toga, zbog izvora na temelju kojih je nastao, potreba kojima je imao služiti, načina kako je pisan, taj elaborat može biti uziman u obzir samo uz izuzetnu opreznost i kritičnost. U tom elaboratu je i spominjana izjava V. Židovca na temelju koje Terzić i Sušović dokazuju kako je vodstvo HSS-a 31. III 1941. prihvatilo proklamaciju o proglašenju nezavisne hrvatske države.

d) U osvrtu na Terzićovu knjigu (ČSP, 3/1983, 85 i d.) kritički sam se osvrnuo na valjanost teksta spomenutog elaborata, zatim doslovno naveo odnosni dio autentičnog teksta iz originalnog zapisnika o saslušanju Židovca. Taj, originalni tekst saslušanja, upućuje upravo na suprotan zaključak od onoga što ga na temelju spomenutog elaborata nameće Terzić.

Suvišno je i spomenuti da Sušović naprosto prešućuje izvod iz originalnog zapisnika o saslušanju Židovca. Posve dosljedno, jer su i Terzić i Sušović nepokolebljivo odaniji kombinatorici i falsifikatima, kad god im autentični dokumenti smetaju u postizanju unaprijed postavljenih ciljeva. Ako se nešto uklapa u njihovu kombinatoriku, Terzić i Sušović uopće se ne zanimaju je li to i točno.

Sve u svemu, Sušović je i u ovom pitanju uporniji od Terzića, jer njega ni nesporni dokumenti, ni logika stvari, ne mogu pokolebati u tvrdnji da je vodstvo HSS proglasilo nezavisnu hrvatsku državu i prije nego što su to učinili ustaše.

7.

Sve što je Sušović rekao o tzv. *Strogo povjerljivoj okružnici* ima smisla jedino kao doprinos »novoj metodologiji«.

a) Veliko Sušovićevo otkriće glasi: »Uostalom, ko može tvrditi da u arhivu HSS, koji je nedostupan, nema originalnih primeraka Okružnice?« To je Terzić—Sušovićev doprinos novoj metodologiji koja upravo po njima zaslužuje svoje pravo ime — Terzić-Sušovićijada. Glavno načelo te metodologije sastoji se u tome da se povijest može krojiti po miloj volji, prema vlastitoj kombinatorici. Ako pak za to nemaš izvora, dokumenata, jednostavno kažeš da će se jednog dana ipak možda pronaći. Dok se ti dokumenti ne pronađu, prisvojiš sebi pravo da povijest tumažiš i dalje po vlastitoj volji.

b) Dosada sam pretežno isticao kako nema dokaza o postojanju *Strogo povjerljive okružnice*, a izbjegavao sam izričito reći da je riječ o smišljenom falsifikatu. Čovjeku se ipak činilo da se dokumenti ne mogu tako laboratorijski proizvoditi. Poslije iskustva s Terzić-Sušovićevom knjigom čovjek se uvjeri da je svašta, zaista svašta moguće, ne samo laboratorijska proizvodnja dokumenata, nego i čitave knjige.

8.

Posve je jasno da u jednom kompleksnom, znanstvenom pristupu Sporazumu Cyetković-Maček ima prostora i za različita mišljenja o tome kako su postojala i različita gledišta o Sporazumu, o njegovom karakteru, doseg, o različitim shvaćanjima njegovih »krajnjih ciljeva« itd. Međutim, Terzić je doveo u sumnju već i sve ono što je bilo sadržano u legalnim okvirima Sporazuma, sastavni dio njegova legalnog provođenja. I zato Terzić (s njim, dakako, i njegov sekundant Sušović) čim čuje za državnost Hrvatske, za državnu zajednicu, za Hrvatski sabor, izbezumljeno uzvikuje: *Opet Strogo povjerljiva okružnica!* Opet, dakle, izdaja, razbijanje Jugoslavije.

9.

Terzić tvrdi (I, 77) da su u rezoluciji iz siječnja 1939. zastupnici HSS (tzv. Hrvatsko narodno zastupstvo) »konstatovali da hrvatsko narodno zastupstvo ima mnogo više nade u Osovinu Rim—Berlin nego u Pariz i London«. Prema Terziću, dakle, u toj rezoluciji to eksplicite piše. Sušović sada velikodušno priznaje da to uistinu ne piše. Ali, Sušović nam sad otkriva novo pravilo laboratorijske historiografije. Terzić ima pravo, kaže Sušović misliti kao da to tamo tako piše. Ljuti se na mene što sam Terzićev postupak nazvao falsifikatom. Kao opravdanje za tu ljutnju Sušović spominje kako Terzić na drugom mjestu navodi cjelovit tekst rezolucije u kojem se vidi da to tamo zbilja ne piše. Ma nije to samo falsifikat nego superfalsifikat! Kad Terzić (uz Sušovićevu asistenciju) doku-

mente proizvodi laboratorijskim mućkanjem, pa čitaoci to ne vide, to je falsifikat. Kad on to čini uživo, pred očima čitalaca, to se zove superfalsifikat. Na žalost, jezik je previše siromašan da bi se adekvatno moglo iskazati kako se zove to kad Sušović takve postupke još i opravdava.

10.

Kako funkcionira Terzić-Sušovićev laboratorij vidjet će se i na ovom primjeru.

Terzić piše (I/76): »Bilo kako bilo, Cvetković je sa većim ili manjim prekidima i uspesima nastavio pregovore sa Mačekom, naročito posle pada Stojadinovića. Međutim, početkom januara 1939, Maček je tražio otcepljenje svih hrvatskih oblasti od Jugoslavije, tražeći za novu veliku Hrvatsku staru austrijsku granicu na Drini, što je svakako otežalo pregovore. Naime, pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine u pregovorima Cvetković—Maček javilo se je kao jedan od najvažnijih problema, jer je veliko-hrvatska buržoazija, tražeći 'hrvatski životni prostor', tražila granicu na Drini, tj. staru austrijsku granicu prema Srbiji i Crnoj Gori iz 1914. — pre početka prvog svetskog rata. No, posle dugih pogađanja, ovo pitanje ostalo je da se definitivno kasnije reši, uz prigušeni revolt i ogorčenje prvaka HSS-a, vrhova katoličkog klera, frankovaca i ustaša.«

Na kraju ovog teksta, kao potkrepu svojih tvrdnji, Terzić navodi rad F. Čulinovića, Jugoslavija između dva rata. I, skrećem pažnju, samo Čulinovića.

U osvrtu na taj dio Terzićeva teksta naveo sam samo jedan dio Čulinovićeve teksta naprosto toga radi da bih pokazao kako Čulinovićeve tekst ne može biti pokriće za ono što tvrdi Terzić. Sušović mi sad prigovara da sam »propustio« navesti i preostali dio Čulinovićeve teksta na citiranim stranicama. K'o biva, ja nešto želio zatajiti. Mogao sam citirati cijelu Čulinovićevu knjigu, vrijednost Terzićeva teksta ne bi porasla ni za jedan jedini milimetar. A da čitaoci ne bi bili prikraćeni za Terzićevo veliko otkriće, Sušović se pobrinuo da nam servira sve njegove sastojbine.

Kao pokriće za ispravnost Terzićeva otkrića Sušović nam citira izvod iz jednog dokumenta u Vojnoistorijskom institutu (ČSP, 2/1985, 120): »Maček je već 1. 1. 1939. godine tražio odcepljenje svih hrvatskih oblasti od Jugoslavije, tražeći za novu veliku Hrvatsku staru austrijsku granicu na Drini. U proljeće 1939, baš kad su pregovori sa Cvetkovićem zapali u krizu, Maček je preko svojih agenata pregovarao sa vladom Italije o rešenju hrvatskog pitanja, želeći ujedno da zaplaši vladu u Beogradu odcepljenjem Hrvatske od Jugoslavije.«

a) Čitalac će zapaziti da je jedan dio formulacija iz tog dokumenta doslovno prenesen u Terzićev tekst. Terzić ne samo što nije naznačio da je to citirani tekst, nego se uopće na taj dokument nije ni pozvao. Kako rekoh, uputio je samo na Čulinovićeve tekst. Sušović, k'o Sušović, sada tvrdi da je Terzić svoj tekst »potkrepio dokumentom« iz Vojnoistorijskog instituta. Svaki se čitalac jednostavno može uvjeriti da je Sušovićeve tvrdnja potpuno netočna. A, što se drugo i može očekivati od Sušovića.

b) Sušović umišlja da je Terzićeva knjiga dobila na vrijednosti navodjenjem spomenutog dokumenta. Sušović samo navodi signaturu dokumenta, a ne spominje o kakvom je dokumentu riječ. No, da ne bude tajne, spomenimo da je riječ o elaboratu Pur izdaje dr Mačeka i družine. Uostalom, besmislica ostaje besmislica, bez obzira na dokument kojim se ona dokazuje.

c) Kad se navedeni Terzićev tekst gleda kao cjelina, »potkrijepio« ga on navedenim dokumentom iz Vojnoistorijskog instituta ili ne, vidi se da se on sastoji od nekoliko besmislica: pregovori nisu mogli biti prekinuti prije nego su počeli, ono što se dogodilo u travnju, nije moglo biti uzrokom onoga što se dogodilo prije toga, u siječnju, Maček nije mogao tražiti »odcjepljenje svih hrvatskih oblasti od Jugoslavije«, jer se to ne postiže pregovorima, nego otcjepljenjem, itd.

Sve u svemu, Sušović je u svom i Terzićevom laboratoriju od nekoliko kombinatorika napravio jednu veliku — multikombinatoriku. I sad se s tim još hvali i na svoj proizvod stavlja ovu reklamnu naljepnicu: »Kao što sam ranije naveo, Terzić se iz Bobanovih dela koristio 74 puta, ali je u ovom slučaju poklonio više pažnje Čulinoviću, a to je njegovo pravo.« Tog poklona se zbilja s najvećim zadovoljstvom odričem. Naprosto sam presretan što nisam morao progutati i taj proizvod Terzić-Sušovićevog laboratorija.

Da bi bio što uvjerljiviji, Sušović se raspisao o granici na Drini. Kako, to se već može misliti. Umjesto rasprave o tome, jedan savjet: Druže Sušoviću, ne bavite se iskrivljavanjem i onako već krive Drine.

11.

O Terzić-Sušovićevoj *Stepinčevoj okružnici* suviše je više bilo što raspravljati, premda bi se dalo govoriti o novim doprinosima Sušovićeve multikombinatorike. Ko, veli Sušović, sitna omaška. Toliki trud, koji su Terzić i Sušović uložili u laboratorijskoj produkciji jednog za njih tako važnog dokumenta, Sušović jednostavno proglasi sitnom omaškom, i to svojom. Gotovo da čovjek i povjeruje Sušoviću, kad bi to bio usamljen slučaj, kad to ne bi bila opća karakteristika njegove i Terzićeve knjige.

12.

Dokle ide Sušovićeva multikombinatorska vještina pokazuje i ovaj primjer.

a) O Mačekovim kontaktima s talijanskim ministrom vanjskih poslova grofom Cianom pisao sam već prije 22 godine (Oko Mačekovih pregovora s grofom Čanom, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Beograd 1964, 303—355). Terzić se služio tim mojim radom, čak u nečem o njemu i pohvalno govorio. Bilo bi posve besmisleno (i nemoguće) da sam u osvrtu na Terzićevu knjigu sve to ponavljao, da ponovo govorim o »smislu i sadržaju« tih kontakata. Zadržao sam se »samo na nekim problemima tih

kontakata u svibnju 1939«, koliko je bilo potrebno da se ilustrira Terzićev smišljeni pristup tom pitanju. Sušović me je tobož ulovio u pokušaju da izbjegnem opširnije o tome govoriti, k'o nešto namjerno tajim. Zato je on »prinuden« da o tome »konkretno« govori.

b) Najvažniji izvor na temelju kojega Sušović »konkretno« govori, a od čega ja tobož bježim, jest Dnevnik grofa Čana. Decidirano tvrdim da u Cianovom *dnevniku* nema ni jednog jedinog milimetra, ni jedne jedine riječi, koja se odnosi na Mačekove kontakte s Rimom, koju nisam uzeo u obzir, spomenuo i na nju se osvrnuo. Prema tome, Sušovićeva tvrdnja kako ja tobož izbjegavam govoriti konkretno obična je njegova smišljena konstrukcija. Nije, međutim, problem u tome, kao što će se vidjeti, što ja tobož ne govorim o onom što u Cianovu *dnevniku* piše, nego o tome što ja govorim o onom što ne piše, a moralo bi pisati. To je to što Sušovića tako muči.

c) Već sam u osvrtu na Terzićovu knjigu spomenuo kako Terzić u bibliografiji radova kojima se služio navodi englesko i francusko izdanje Cianova *dnevnika*, ali prednost daje zagrebačkom prijevodu. Dakako, kad je već »prinuden« da »konkretno« govori, i Sušović će se tim prijevodom služiti.

d) Postupa Sušović tako iz dva temeljna razloga:

— zagrebačko izdanje *dnevnika* sadrži, u dijelu koji se odnosi na Mačeka, falsifikate, a to je za Terzića i Sušovića dovoljan razlog da mu poklone punu pažnju;

— *predgovor* tog izdanja upravo je ono što Terziću i Sušoviću treba, upravo je to ono što oni kroz cijelu svoju knjigu nastoje dokazati (suviše, dakle, jer je to već »dokazano«).

e) U zagrebačkom prijevodu Cianova *dnevnika* preinačene su, odnosno izostavljene one formulacije i riječi, koje bi na bilo koji način mogle biti protumačene »u korist« Mačeka, koje ne bi bile »dovoljno optužujuće«. Da je to učinjeno namjerno, to je van svake sumnje. Da nije postupljeno tako, *predgovor* (kojim je Sušović toliko oduševljen) očividno ne bi djelovao »tako uvjerljivo«. Koliko li bi se tek onda Terzić-Sušovićev laboratorij morao naraditi.

U spomenutom *predgovoru* (str. 10) piše i ovo:

»Najgrdnija figura zločinca u čitavom Cianovom dnevniku je svakako Vlatko Maček.

Cianov dnevnik raskrinkava u Mačeku velikog zločinca, tipa najnižih moralnih kvaliteta, prevaranta i hohštaplera, koji je u sudbonosnim danima historije hrvatskog naroda jedinstveno, *kramarski*, za određenu svotu novaca prodavao zemlju i narod najvećem neprijatelju toga naroda.

Pavelić je samo naknadno smišljena, ali vrlo prozirna supstitucija za Mačeka, koji je duhovni i stvarni inicijator, glavni i direktni nosilac ustaškog i okupatorskog djelovanja. Čitav sadržaj ustaškog orgijanja, sve ono, što je formalno obilježeno Pavelićem i ustaštvom, ocrtava se već od prvog dana 1939. godine, dakle pune dvije godine prije Pavelića, u Mačekovoj inicijativi i njegovoj ponudi Italiji da okupira Hrvatsku. Ništa nije Pavelić izmislio, na sve ima autorsko pravo Maček; i na talijansku

okupacionu vojsku u Hrvatskoj i na talijanskog kralja u Zagrebu, na onu notu divlje antisrpske mržnje, koja kao da se već u tim prvim mjesecima godine 1939. u onim Mačekovim pregovorima s Ciano, paši krvlju ispod koljačkog noža.

Eto i zato, da se dokumentima, koje nam pruža Ciano, onaj Ciano koji je Mačeku brojio zlatnike za kožu hrvatskog naroda, raskrinka taj veliki zločinac, Vlatko Maček, nije na odmet prevesti i izdati ovaj dnevnik. Neka se i kroz prizmu dnevnika fašiste Ciana vidi tko je Maček, što je on u stanju učiniti, u svojoj nezajažljivoj pokvarenosti buržuja, u svojoj gramzljivosti za zlatom iz bogatih kasa imperijalista i neprijatelja našeg naroda i slobode uopće» (istaknuto u predgovoru).⁴

f) Osvrćući se na moju konstataciju da je netočan (uistinu falsificiran) prijevod bio u funkciji predgovora, Šušović me naprosto optužuje: »To znači da je Bobanu važnije to što je Maček 'demokrat i da izbjegava svaki dublji kontakt s fašizmom'⁵ od navedene kompromitujuće Mačekove karakteristike u Predgovoru zagrebačkog prevoda Čanovog Dnevnika.«

g) Sad smo došli na ono pravo. Šušović se u cijelosti identificirao sa spomenutim predgovorom, ali i načinom kako je on nastao. Kako se Šušović ne bi s tim oduševljavao, kad je i cijela Terzićeva i njegova knjiga nastala na isti način: njima dvojici je već na početku sve bilo jasno, najprije su »napisali« predgovor, a zatim se dali u potragu za »dokumentima«, kupeći marljivo sve ono što im može biti od koristi: historiografski otpad, kombinatorike i falsifikate. Tako su stekli dovoljno iskustva da su mogli montirati i vlastiti laboratorij, čiji je zadatak bio da proizvodi ono što je Terziću i Šušoviću nedostajalo za njihov predgovor. Sve to u cilju da nametnu svoju sliku o Hrvatskoj seljačkoj stranci i njenoj politici. Tko čini tu stranku? Evo što o tome kaže Terzić (I, 175): »Hrvatski narod (naročito seljaštvo) bio je uglavnom okupljen oko HSS, verujući da se ona bori za njegova prava i nacionalne interese. Zbog toga je u dva maha, na parlamentarnim izborima 1935. i 1938, većinom dao svoje glasove Mačeku.«

I, eto, u toj stranci, koja je, dakle, okupljala hrvatski narod, po Terziću (I, 39) »lijevo, napredno krilo HSS nije bilo odlučan protivnik Jugoslavije«. Dakle, nije bilo odlučan protivnik, ali je bilo protivnik. O centru i desnici suviše je govoriti, ako je takvo lijevo, napredno krilo. Cijela je HSS, dakle, protivnik Jugoslavije, odlučnije ili manje odlučno. (Doduše, možda Terzić i Šušović imaju i pravo, ako misle na »svoju« Jugoslaviju, u kojoj se i samo spominjanje Hrvatskog sabora u državnoj zajednici smatra izdajom, razbijanjem Jugoslavije.)

I tako nam Terzić-Šušovićeva knjiga i njena obrana, ne birajući sredstva, nameće ovu sliku hrvatske politike: hrvatsku politiku vodili su ustaše i Pavelić, križari i Stepinac, i — gori od svih njih — Hrvatska seljačka

⁴ Treba, dakako, imati u vidu vrijeme kad je takva ocjena data, i svrhu takve ocjene, i činjenicu da se tada nije znao širi kontekst Mačekovih kontakata s Rimom i sl. Sve to Šušovića ne zanima.

⁵ To su riječi, koje su u prijevodu izostavljene, što je samo dio onog o Mačeku, što nije točno prevedeno.

stranka i Maček. Jer, to je stranka čije je vodstvo kontinuirano (bar od 1929) vodilo smišljenu politiku razbijanja Jugoslavije, koja je svoje ciljeve pokazala u *Strogo povjerljivoj okružnici*, koja je nezavisnu hrvatsku državu pod njemačkim protektoratom proglasila i prije nego su to učinili ustaše, to je stranka čiji je vođa »najgrdnija figura zločinca« itd. I to je sve što postoji u hrvatskoj politici. Izvan toga u hrvatskoj politici nije bilo ma i jednog pojedinca koji bi zaslužio i najmanju Terzić-Sušovićevu pažnju. Pokušajte ga pronaći u Terzić-Sušovićevoj knjizi, i u njezinoj obrani.

Rekoh, možda bi se nekom moglo činiti da su to dojmovi koje stvara nestručnost Terzićeve knjige. Sušović to odlučno odbija. On dobro zna što su on i Terzić željeli zapravo reći. Ako su poneki podatak ili ocjena očividno neodrživi, nije da to Sušović neće baš nikako priznati. Ako baš nema druge, učinit će on i to, proglasit će to omaškom, ili pripisati drugome, od koga je Terzić to preuzeo. Zatim se Sušović daje u jurnjavu za novim »argumentima«, da bi »na drugi način« dokazivao jedno te isto.

13.

U osvrtu na Terzićevu knjigu spomenuo sam da će se vjerojatno naći netko tko će moju kritiku Terzićeve kombinatorike nazvati obranom Mačeka itd. Lako je to bilo pretpostaviti. Kad znaš s kim imaš posla, lako ti je pretpostaviti i što te čeka. Ako ni za koga nisam mogao pretpostaviti, za Sušovića sam mogao biti siguran.

Moram, doduše, priznati da mi je i jedan poznanik, posve u dobroj namjeri, primijetio kako bi bilo dobro da sam ipak rekao da je Maček buržoaski političar. Jer, netko možda može pogrešno protumačiti moje stanovište. Na to sam se, također u dobroj namjeri, grohotom nasmijao. Kao da to tko spori. Kao da tko spori da je Maček buržoaski političar, da je konzervativan političar, da je kontrarevolucionar, da je dosljedni antikomunist. Ali, zar i o buržoaskom političaru, zar i o konzervativnom političaru, zar i o kontrarevolucionaru i antikomunistu ne treba točno pisati? Daje li sve to što Maček jest pravo Terziću i Sušoviću da po miloj volji kroje povijest? U ime kojih ciljeva? Onih koje oni sami imaju pravo odrediti? I odredili su ih! Previše napadno, i prozirno!

14.

Sušović me optužuje da ja vrijeđam Terzića. Onog Terzića, koji je kritičare svoje knjige (dakle, i mene) nazvao agresorima. Onog Terzića koji se tako agresivno, manipulacijama i kombinatorikama ponašao prema povijesnim činjenicama i dokumentima? Ne, nije baš lako takvog Terzića uvrijediti. Svakako, ako se Sušoviću čini da je Terzić ispao previše »crn«, tomu nisam kriv ja. Sâm se Terzić za to dovoljno potrudio. Ako mu je u tome obilato pomagao Sušović, to su njihove stvari. Zbilja moram priznati da me Terzićeve zasluge u ratu i nakon rata ne zanimaju (za to je dobio

priznanja i zahvalnosti) kad je u pitanju njegova knjiga. Tada me zanima samo ono što on u njoj piše. Kad bi sve ono što je u Terzićevoj knjizi napisano i ono što nam sada tumači Šušović, napisao »neprijatelj«, ja bih se ironično i tužno nasmijao. Kad je to učinio Terzić (i kad ga tako svesrdno podupire Šušović), čovjek s toliko zasluga, onda me jeza hvata.

15.

I, na kraju, treba još jednom reći da su problemi, čiju nam sliku tako agresivno nameću Terzić i Šušović, i previše ozbiljni, i previše zbiljski, da bi se ocjenama o njima moglo tek olako poigravati, da bi se o njima moglo raspravljati kombinatorski i laboratorijski. Ako ništa drugo u tome bi trebalo pokazati bar minimum odgovornosti. Tako zaslužni drugovi, kao što su Terzić i Šušović, bar u tome ne bi smjeli oskudijevati. Koliko su se oni u tome iskazali, ostavimo to za jedno od narednih čitanja Terzić-Šušovićeve knjige. Svakako, već sad se jasno vidi da se u Terzić-Šušovićevoj knjizi, a još više u obrani te knjige, nedvojbeno i uporno ispoljila jedna dosljednost — da se znanstvena i stručna insuficijencija prikrije i pokrije političkim insinucijama. Radeći marljivo na Terzićevoj knjizi, Šušović je u tome stekao zavidno iskustvo. Zato mu i nije bilo teško okvalificirati moje »namjere« u kritici njegove i Terzićeve knjige. Evo što o tome reče Šušović (ČSP, 2/1985, 133—134): »Ali, Boban u svojoj kritici nije ama baš ništa konkretno naveo što su to Maček, HSS i Stepinac konstruktivno radili za odbranu nezavisnosti i teritorijalnog integriteta Jugoslavije za vreme mira, aprilskog i drugog svetskog rata i kasnije. Naprotiv, on, umesto stvarne odbrane, ništa ne govori o otvorenim ustaškim pobunama, uz pomoć frankovaca, križara, Hrvatske seljačke i građanske zaštite, jednog dela katoličkog klera i nekih vlastodržaca Banovine Hrvatske u službi fašističkih osvajača, tako da se čitaocu neodoljivo nameće zaključak da ga je Terzić razljutio, upravo zato što se usudio da o tome piše i što nije preskočio tu tamnu stranicu naše novije istorije.«

Možda bi takve Šušovićeve laboratorijske insinuacije mogle biti razlogom za ljutnju, na primjer. Ne, naprotiv! U meni to samo pobuđuje zadovoljstvo, upravo veliko zadovoljstvo. Zadovoljan sam, jer ne moram sumnjati u točnost svojih procjena, u pravi smisao Terzić-Šušovićeve knjige i njezine Šušovićeve obrane.

Šušović se i u izricanju tih insinuacija pokazao onim što on uistinu jest — veliki multikombinator na svim nivoima. Prije nego što je Šušoviću bila poznata moja kritika Terzićeve knjige on je, kao što je već ranije bilo navedeno, pisao: »Terzić se ne može i ne sme optuživati za početke koje je u pogledu odnosa HSS i drugih predratnih građanskih partija i partija na vlasti koristio iz dela istaknutih i objektivnih hrvatskih istoričara: dr Ferda Čulinovića, dr Ljuba Bobana, dr Bogdana Krizmana, akademika Viktora Novaka, Hinka Krizmana, dr Dušana Bibera i dr., jer ti podaci obuhvataju najmanje 95 odsto integralnog teksta, što se može proveriti uvidom u napomenama na kraju svakog poglavlja« (*Narodna armija*, 19. IV 1984, te moj odgovor na Šušovićevu tvrdnju, 10. V 1984).

I u obrani Terzićeve knjige sâm je Šušović priznao da je Terzić moja »dela koristio 74 puta«. Kako to da je Terzić moja djela mogao prepisivati, kako to da se njima mogao koristiti 74 puta, kad ja nisam pisao o onome o čemu je pisao Terzić, kad ja hoću da se »preskoči tamna stranica naše novije istorije«?

Ne bježim ja od svoje tamne prošlosti, nego zazirem od Terzić-Šušovićeve »svijetle budućnosti«.

Toliko, draže Šušoviću, nakon samo trećeg čitanja Vaše i Terzićeve knjige i prvog čitanja Vaše obrane te knjige.